

De kunst van het hongeren

Kafka tussen het vasten als wonder of als ziekte

Koos Neuvel

Een scharminkel, zo zou je Kafka kunnen noemen. Dat is niet zozeer een denigrerend oordeel van buitenaf, het was wat hij zelf ook vond, getuige wat hij in een van zijn brieven aan zijn geliefde Felice schrijft. ‘Ik ben de magerste man die ik ken, wat wel iets wil zeggen, omdat ik al veel in sanatoria heb vertoefd...’

Heel zijn leven is Franz Kafka (1883 – 1924) geobsedeerd door zijn eigen magerheid. Hij omschrijft zijn eigen figuur als die van een weesjongen, wat in die tijd vooral betekende dat je in heel behoeftige, voedselarme omstandigheden verkeerde. Die obsessie had hij al als kleine jongen. Hij durfde toen niet zich in het kleine, volle zwembad te wagen, omdat hij zich voor zijn eigen gestalte schaamde. En ook als volwassene durfde hij zich om die reden nauwelijks in het water te begeven.

Dat beeld van de eigen magerheid doortrekt al zijn jeugdherinneringen. In zijn autobiografische *Brief aan zijn vader*, uit 1919, valt al evenzeer een passage over het baden aan te treffen: ‘Ik herinner mij bijvoorbeeld dat wij ons dikwijls samen in een badhokje uitkleedden. Ik mager, zwak, smal, u sterk, groot, breed. Al in het hokje voelde ik mezelf armzalig, en wel niet alleen tegenover u, maar tegenover de hele wereld, want u was voor mij de norm van alles.’

Kafka lijdt zeer onder zijn eigen magerheid, is geobsedeerd door alles wat met zijn lichaam te maken heeft en met hoe het eruit ziet, maar hij heeft niet het verlangen om dat lijden ongedaan te maken door simpelweg meer te gaan eten. Waarom eigenlijk niet? Het door hem zelf gegeven antwoord is dat hij lichamelijk nu eenmaal zwak en kwetsbaar is, een onveranderbare zaak. Als je lichamelijke vermogens onontkoombaar zwak en beperkt zijn, moet je daar een zo economisch mogelijk gebruik van maken. Hij kiest er daarom voor om alle hem ter beschikking staande krachten

Franz Kafka

in dienst te stellen van het schrijven, want het schrijven maakte de kern van zijn wezen uit.

In zijn optiek heeft Kafka dus een scherp begrensde krachtenreservoir, een tankje dat snel vol zit en waar je zuinig mee moet omspringen. Het aanwenden van die strikt gerantsoeneerde energie ten behoeve van het schrijven gaat, zo beseft hij, ten koste van de geneugten van het seksuele, van het eten en het drinken, van de filosofische overpeinzingen en van de muziek. In al deze richtingen ‘vermagerde’ hij. Dit alles om zijn schrijfhonger maar te kunnen stillen.

Het hongeren of willen vermageren is van alle tijden, maar wie met hedendaagse, eenentwintigste-eeuwse ogen naar Kafka kijkt, zal niet gemakkelijk veel herkenning in zijn magerzucht kunnen vinden. Er zijn tegenwoordig sowieso niet al te veel mensen die lijden onder hun eigen schriële gestalte, eerder het omgekeerde: mensen die lijden onder hun uitdijning, en niets

liever willen dan dunner worden. Dat afvallen doen ze doorgaans omdat ze dat in esthetisch opzicht aantrekkelijker en vaak ook gezonder vinden. Bij Kafka niets van dit alles. Mager zijn is het lot dat hem getroffen heeft, en vooral ook een offer dat hij moet brengen om het hogere ideaal van het schrijverschap te kunnen realiseren.

In goede hongervorm

Nog vreemder wordt het, vanuit hedendaagse ogen bezien, wanneer Kafka over magerzucht gaat schrijven. Dat doet hij het meest expliciet in het verhaal *De Hongerkunstenaar* dat hij in 1922 schreef, twee jaar voor zijn dood. De hoofdpersoon in dit verhaal, de hongerkunstenaar, lijkt niet erg op Kafka zelf. Weliswaar delen ze dezelfde magerzucht, maar waar Kafka zich voor zichzelf schaamt en zich nauwelijks met een onbedekt lijf op publieke plaatsen zoals zwembaden durft te vertonen, doet de hongerkunstenaar niets anders dan dat. Hij stelt zijn lichaam publiekelijk ten toon. Hij is een heuse attractie.

Het verhaal van de hongerkunstenaar is er een van teloorgang. Zijn persoonlijke geschiedenis markeert het einde van een tijdperk. Ooit waren hongerkunstenaars, zo beschrijft Kafka het, ware bezienswaardigheden. Zij behoorden tot de zeldzame mensen die het voor elkaar kregen om lange tijd te vasten, in het geheel geen voedsel tot zich te nemen, of er op z'n minst uitzonderlijk lange tijd zonder te kunnen. De hongerkunstenaar in het verhaal van Kafka zit in een getraliede kooi, omgeven door brandende fakkels. Om zich heen heeft hij een aantal bewakers die er op toezien dat hij geen enkele vorm van voedsel tot zich neemt. De stadsbewoners stromen steeds massaal toe om de vermagerde gestalte van de hongerkunstenaar, met zijn uitstekende ribben, met gevoelens van huiver en bewondering te aanschouwen.

De vastenperiode van de hongerkunstenaar duurt stevast veertig dagen. Net zo lang als bij het christelijke vasten dat loopt van Aswoensdag tot Pasen; in dit geval geen periode van volledige voedselonthouding, maar wel een van grote soberheid. Voor de hongerkunstenaar stopt het stevast na veertig dagen, niet omdat het dan Pasen was geworden en evenmin omdat hij zelf zijn fysieke grens had bereikt, maar omdat zijn impresario om strategische redenen zo'n periode meer dan genoeg vond. Na veertig dagen, zo leerde diens ervaring, begint de publieke belangstelling voor de hongerkunstenaar te tanen.

Op de veertigste dag wordt daarom altijd de kooi met veel fanfare geopend. Die kooi wordt met bloemen versierd, een militaire kapel speelt er, en twee jongedames begeleiden de hongerkunstenaar onder luid applaus van de opgewonden menigte naar een tafeltje waar wat zorgvuldig uitgezochte ziekenkost voor hem klaarstaat.

Met gemengde gevoelens laat de hongerkunstenaar zich de publieke bewondering welgevallen. Wat is toch het geheim van zijn onvoorstelbare vermogen tot vasten? Nou, er is helemaal geen geheim. Het vasten kost hem geen enkele moeite. Voortdurend wordt hij verdacht van bedrog gedurende zijn verblijf in de kooi. Zou hij stiekem toch niet de nodige versnaperingen tot zich nemen? Maar dat is het niet. Hij betreurt het zelfs dat zijn bewakers het toezicht op zijn voedselonthouding niet altijd zo nauw nemen. De hongerkunstenaar is eigenlijk nooit tevreden. En misschien, zo oppert de schrijver, was hij niet eens door het vasten zo uitgemergeld geraakt, maar door de ontevredenheid met zichzelf. 'Hij wist namelijk alleen, ook geen enkele ingewijde wist dat, hoe gemakkelijk het hongerlijden was. Het was de gemakkelijkste zaak van de wereld.'

Om die reden was hij ook zo ongelukkig wanneer hij onder luide toejuichingen na veertig dagen uit zijn kooi werd bevrijd. Begon hij net lekker erin te komen, moest hij er al weer uit; juist op het moment dat hij in zijn goede hongervorm begon te komen. Hij zou het namelijk nog heel

Franz Kafka - Een hongerkunstenaar en andere verhalen

lang kunnen uithouden, en alle bestaande records kunnen verbreken. ‘Waarom gunden ze hem de roem niet nog verder te vasten, niet alleen de beste hongerkunstenaar uit alle tijden te worden, - dat was hij waarschijnlijk al – maar ook om zich zelf te overtreffen tot in het onbegrijpelijke, want aan zijn capaciteit om te vasten, voelde hij geen grenzen.’ Maar die roem was hem niet gegund, de aandachtspanne van het publiek was en bleef slechts beperkt.

Uit de mode

Uiteindelijk verliest de hongerkunstenaar zelfs iedere vorm van publieke aandacht. Het hongeren als spektakelstuk raakt uit de mode. Op stadspijnen blijkt er geen plek meer voor hem te zijn. Dan maar iets anders bedenken. De hongerkunstenaar laat zich door een groot rondreizend circus engageren. Daar krijgt hij zijn kooi op het circusterrein, in een doorgang naar de stallen waar de beesten te bewonderen zijn. Aanvankelijk krijgt hij daar nog enige aandacht van het passerende publiek, maar na verloop van tijd sjokt het publiek zijn kooi voorbij zonder hem een blik waardig te keuren, op weg naar die zo veel spectaculairdere wilde beesten.

De hongerkunstenaar raakt vergeten. Als een opzichter in een ogenschijnlijk verlaten kooi op een dag tussen het stro begint te porren, treft hij daaronder de hongerkunstenaar aan. Dat is waar ook, realiseert de opzichter zich, dit is de plek waar de hongerkunstenaar altijd had gezeten. Verbaasd vraagt hij aan de hongerkunstenaar of hij nog altijd aan het vasten is, en waarom hij er niet mee ophoudt. De hongerkunstenaar zegt dat het vasten niet zomaar een keuze is, hij kan niet anders, ‘omdat ik het voedsel dat mij smaakt, niet vinden kon. Als ik dat gevonden had, geloof mij, ik zou geen drukte hebben gemaakt en mij hebben volgepropt net als u en iedereen.’

Het zijn de laatste woorden van de hongerkunstenaar. Hij sterft ter plekke. “Ruim die rommel nu maar op!” zei de opzichter en ze begroeven de hongerkunstenaar mét het stro.’

Eenwording met Christus

Het verhaal van Kafka over het fenomeen van de hongerkunst lijkt misschien volledig op fantasie gebaseerd, maar dat is het niet, de fictie kent wel degelijk een basis in de werkelijkheid. Zulk kunstenaarschap staat in een lange traditie van het hongeren als een uitzonderlijk vermogen

dat grote publieke bewondering afdwingt. Al in de Middeleeuwen zijn daar voorbeelden van te vinden. Al heten ze daar geen hongerkunstenaars maar vastenheiligen.

De in Schiedam opgegroeide Liedewij is daar een voorbeeld van. Naar verluidt heeft ze liefst drieëndertig jaar uitsluitend in haar bed gelegen, tot aan haar dood in 1433, ze is dan drieënvijftig jaar. In al die jaren stijgen haar naam en faam naar grote hoogte. Liedewij is de vrouw die het onmogelijke presteert: leven zonder te eten. Een wonder! Haar bewonderaars voeren dan ook een krachtige lobby om haar te promoveren tot de kerkelijke status van heilige. Daar gaan eeuwen overheen, maar in 1890 is het zover: Liedewij – of Lidwina, zoals ze ook vaak wordt genoemd – krijgt het officiële predicaat van heiligheid.

Liedewij’s verhaal begint ermee wanneer zij op vijftienjarige leeftijd bij het schaatsen haar evenwicht op het ijs verliest, zwaar valt en daarbij een rib breekt. Die breuk geneest slecht, er komen andere wonden bij waardoor ze lang aan bed gebonden blijft. Het begin van het ziekbed is ook het begin van het hongeren. Vermoedelijk koos ze daar niet bewust voor, maar had ze door haar eigen ziekelijkheid gewoon weinig eetlust, en is ze pas na verloop van tijd het hongeren gaan cultiveren.

Het hongeren had als vorm van lijden iets nobels en was de uitdrukking van een bijzonder vermogen. Zeker voor vrouwen was het ook een van de zeldzame manieren om maatschappelijke status te verwerven. In alle culturen kan de praktijk van voedselonthouding hoe dan ook op bewondering rekenen, tot in de moderne tijd aan toe met zijn dieetmanie. In het christendom belichaamt het vasten ook een vorm van zelfkastijding voor begane zonden, opdat een mens daarna verlicht verder kan. Met het hongeren komt bovendien de identificatie tot stand met de aan het kruis gespijkerde Christus, die het lijden van alle mensen op zich nam. Er vindt een vurig verbeide eenwording met Christus plaats, wat het lijden zelfs iets gelukzaligs geeft.

Het vasten krijgt in het christendom daarnaast een solide plek in het al veel langer bestaande, door Plato gefundeerde dualisme van lichaam en geest. In dit dualisme zijn lichaam en geest niet alleen van elkaar gescheiden, ze krijgen bovendien een sterk uiteenlopende waardering. Het lichaam is de broedplaats van de misleidende zinnelijkheid, terwijl de geest het stralende centrum is van de

Drieëndertig jaar bleef Liedewij in bed liggen

onvergankelijke kennis. Als het lichaam een stoorzender is van de zuivere geest, doet een mens er goed aan om de opdringerige behoeften ervan uit te schakelen. En naarmate de noden van het lichaam zich krachtiger opdringen, in de vorm van bijvoorbeeld stekende pijn of schreeuwende honger, is de prestatie om die storende signalen weg te drukken des te indrukwekkender.

De mensen die daarin het verste gingen, leken daarom in directe verbinding te staan met de pure geest. In de vastenheilige maakt God zichzelf als het ware kenbaar aan de gewone burger.

Een verdenking van fraude

De vereerde vastenheilige vertoont enige gelijkenis met de hongerkunstenaar van Kafka. Maar het verschil is toch groot, het bijzondere vermogen van de hongerkunstenaar heeft niets heiligs, er is geen sprake van eenwording met Christus. Het vasten van de hongerkunstenaar is nadrukkelijk seculier van aard. Engeltje van der Vlies kun je daarentegen met enige goede wil wel zien als een meer directe, en heus bestaand hebbende voorloper van Kafka's fictieve hongerkunstenaar.

Vier eeuwen na Liedewij komt, eveneens in Schiedam, in 1787 Engeltje ter wereld. Al komt zij niet in de buurt van heiligheid, toch kan zij het grootste deel van haar leven al evenzeer op bewondering rekenen. Net als bij Liedewij gaat er een geschiedenis van fysiek ongemak aan vooraf en een daaropvolgend verminderen van de eetlust. Waarna in het jaar 1822 een arts vaststelt

dat ze helemaal gestopt is met eten.

In die jaren doen wilde verhalen de ronde: heb je het al gehoord van het vastenwonder? Dat willen de mensen weleens met eigen ogen zien. Engeltje wordt een regelrechte bezienswaardigheid. In de zomer van 1826 zijn naar schatting zeker duizend mensen bij haar op bezoek geweest om het wonder in de huiskamer te aanschouwen. En dat leverde haar - want je kon niet zomaar gratis en voor niets naar binnen - ook nog eens een aardige duit op.

De ster van Engeltje is dan onmiskenbaar rijzende, maar al even hard rijzen de twijfels onder de medici. Is zij echt een speling van de natuur, of een door God geschapen uitzondering op de regel dat een leven zonder eten en drinken onmogelijk is? Al die talloze bezoekers moeten hoe dan ook hun ogen hebben uitgekeken. Zij zagen niet een vrouw als Liedewij, verzwakt en uitgeteerd op bed liggend, maar een vrouw die in de woonkamer bezig was met haken, breien en lezen. Geen lijden, geen mysterie, eerder een alledaags huiselijk tafereel. En zo ingevallen was haar gezicht niet, veel bezoekers meenden zelfs een lichte bolling van haar wangen te zien.

Kan dit allemaal kloppen? Onder medici begint na verloop van tijd een prozaïsche verklaring voor het wonder te circuleren: bedrog. De enige manier om dit uit te sluiten was via onderzoek. Er moest permanente observatie komen. Gedurende één maand in 1826 wordt Engeltje dag en nacht bewaakt door vier vrouwen, in ploegendienst. Maar nooit betrapten zij haar terwijl ze iets in haar mond steekt, er komt zelfs geen verdwaalde broodkruimel in hun zicht. Het meest verbijsterende is dat haar lichamelijke conditie in die maand niet achteruitgaat.

Iedere dag weer eindigen de bewaaksters hun verslag van de dag met de volgende woorden: 'niets gebruikt'. De onderzoekscommissie rest derhalve geen andere conclusie dan dat er geen bedrog in het spel is. Het is een triomf voor Engeltje: officieel vrijgesproken van iedere verdenking van fraude. Nog bijna drie decennia lang, tot aan haar dood in 1853, kan zij vele bezoekers blijven verwelkomen.

Toch blijft er al die tijd iets knagen bij de medische stand. Na het overlijden van Engeltje moet sectie meer klaarheid in de zaak brengen. Uit het sectierapport blijkt dat zij wel degelijk ernstig ondervoed is: bij haar dood weegt zij ruim zesentwintig kilo bij een lengte

Engeltje van der Vlies zat rustig te haken in haar huiskamer

van één meter vijfenveertig. In die zin is zij geen bedriegster geweest. Maar dan volgt de belangrijkste ontdekking: in de darmen worden overblijfselen van zowel plantaardig als dierlijk voedsel gevonden, zoals karnemelk met grutjes. De chirurg ziet aanzienlijke hoeveelheden onverteerde resten uit haar ingewanden stromen. Daarmee is de zaak beklonken.

De waarheid komt uiteindelijk aan het licht. Naderhand wordt duidelijk hoe Engeltje de vierweekse observatie van 1826 heeft doorstaan. In haar kamer stonden bedstedes, voorzien van deuren en gordijnen met aan de uiteinden houten schotten. Aan het hoofdeinde bevond zich een met een grendel afgesloten luikje. Aldus kon Engeltje van het nodige eten en drinken worden voorzien, onder de ogen van de bewaaksters, zonder dat zij iets zagen.

Slank-zijn als norm

Met de postume ontmaskering van Engeltje van der Vlies komt er een eind aan de mythe van het vastenwonder. In de negentiende eeuw ontwikkelt de medische wetenschap steeds meer gezag en die maakt korte metten met het idee dat radicale voedselonthouding bij bijzondere individuen goed samengaat met een gelijkblijvend lichaamsgewicht, of in ieder geval met het in leven kunnen blijven. Zulke wonderen bestaan niet. In *De Hongerkunstenaar*, het verhaal van Kafka, wordt dit fenomeen in fictieve vorm definitief ten grave

gedragen, of liever gezegd, samen met het stro in de stal weggeveegd.

Het verschil is wel dat Kafka's hongerkunstenaar zich niet bezondigt aan een of andere wijze van bedrog. Hij betreurde het juist dat zijn bewakers hem niet streng controleerden, een controle die de bewaaksters van Engeltje evenmin al te rigoureuus ter hand namen, waardoor zij op stiekeme wijze haar bedrog kon blijven voortzetten. De hongerkunstenaar is daarentegen oprecht in zijn intenties en praktijken, hij wil niets liever dan hongerden. Bij hem valt de bewondering niet weg door ontmaskering, maar door het uitdoven van de publieke aandacht. Het interesseert de mensen niet meer zo. Dat publiek gaat liever kijken naar de aangrenzende stallen waar de wilde beesten verblijven; die bieden meer spektakel dan een verstilde hongerdlijder. In die zin laat het verhaal van Kafka het doek over het vastenwonder vallen.

Wat niet wil zeggen dat het hongeren als verschijnsel verdween. Het kreeg alleen een andere vorm en betekenis. In de twintigste eeuw wordt de uitzonderlijke kunst van de voedselonthouding in gematigde vorm gedemocratiseerd. Wel op andere wijze: niet de pretentie hebben om geen of nagenoeg geen voedsel tot je te nemen, wel het op restrictieve wijze met het voedselaanbod om kunnen gaan.

In de tijd van Liedewij, Engeltje en Kafka's hongerkunstenaar was de magerzucht nog een wonderbaarlijk verschijnsel, iets onnatuurlijks ook, zeker in een tijd waarin het sowieso moeite genoeg kostte om voldoende voedsel te verkrijgen. Maar in een tijd van voedsel in overvloed ontwikkelde slank-zijn zich tot de norm. Het zou een voor ieder mens haalbaar ideaal moeten zijn, hoewel dat voor veel mensen meer theorie dan praktijk is. Slank-zijn, tot op hoge leeftijd, wordt in de twintigste eeuw ook gekoppeld aan aantrekkelijkheid, jeugdigheid en gezondheid. Met die noties hoefde je de traditionele vastenwonderen niet lastig te vallen.

De vastenwonderen werden aangehaapt door een mateloos nieuwsgierig publiek. Ze kregen een aura van heiligheid, of anders konden ze als attractie er een – als ze daar zin in hadden gehad – goed belegde boterham mee verdienen. De hedendaagse vastenwonderen – zij die niet aan gematigde maar aan radicale voedselonthouding doen – worden niet aangehaapt, en voor zover dat gebeurt, eerder met afschuw en medelijden.

Langzamerhand begint men in de twintigste eeuw het vergaande vasten te zien als een ziekte, een die al eerder, in 1873, een naam had gekregen: anorexia nervosa. Degene die eraan lijdt wordt een patiënt genoemd, wat gevolgen heeft voor de bejegening. Zij – het betreft hier vooral jonge vrouwen – is een patiënte die niet verantwoordelijk is voor haar ziekte. Zo'n zieke treed je doorgaans met mededogen tegemoet en probeer je als arts beter te maken. En als dat met zachte hand niet goed lukt, kan de arts zijn toevlucht nemen tot hardhandiger methoden: gedwongen sondevoeding.

Een tegen de macht gerichte ascese

Het hongeren mag van alle tijden zijn, de maatschappelijke betekenis ervan is drastisch veranderd. De ene vorm van hongeren is de andere niet. Maar ook voor het individu kan het hongeren uiteenlopende betekenissen en motivaties hebben. Dat geldt zeker voor de hongerkunstenaar in het verhaal van Kafka, maar ook voor de schrijver zelf.

Voor de hongerkunstenaar lag de zin van zijn voedselonthouding naar eigen zeggen in het gebrek aan smaak: er was geen eten dat hij echt lustte. Voor Kafka zelf ligt de betekenis ervan in de door hem als zodanig ervaren beperkte energie die hem lichamelijk ter beschikking stond. Waarna een mens harde keuzes moet maken.

Of heeft de magerzucht van Kafka nog een andere betekenis? De schrijver Elias Canetti heeft een andere, aanvullende interpretatie gegeven. Hij ziet Kafka als een schrijver die in zijn werk vooral het verschijnsel macht ontleedt en voelbaar maakt. Hij doet dat op bijzondere wijze. Dat valt al te op te merken in die eerder geciteerde passage uit *Brief aan zijn Vader* waarin hij de ontzagwekkende gestalte van zijn vader contrasteert met zijn eigen nietige voorkomen. De vader vertegenwoordigt hier de macht, om niet te zeggen, de overmacht in brede, maatschappelijke zin. Daartegenover stelt hij zijn eigen magerheid, iets waar hij zich weliswaar zegt voor te schamen, maar die hij ook als bewuste strategie inzet. Hij wil liefst steeds dunner en kleiner worden. Door zulke fysieke reducering onttrekt hij zichzelf aan de macht; zijn ascese is daartegen gericht.

Canetti formuleert het als volgt:

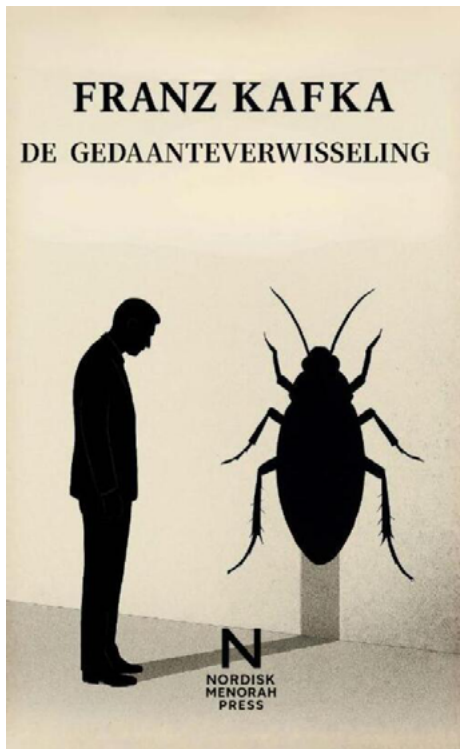
Aangezien hij geweld verafschuwde, maar bij zichzelf ook niet de kracht veronderstelde, die ter bestrijding ervan vereist is, vergrootte hij de afstand tussen het sterkere en zichzelf door in verhouding tot het sterkere steeds kleiner te worden. Met deze ineenschrompeling bereikte hij twee dingen: hij ontsnapte aan het gevaar, doordat hij er te nietig voor werd, en hij bevrijdde zich van alle verwerpelijke mogelijkheden tot geweldpleging.

Niet dat Kafka voor eeuwig een klein kind had willen blijven, in de hoop dat zijn grote oppermachtige vader – of wat voor andere machthebber dan ook - hem over het hoofd zou zien. Het voor hem akelige aan kleine kinderen is juist dat zij voortdurend de aandacht trekken van de volwassenen; kinderen staan garant voor het spektakel waar Kafka zich aan wilde onttrekken. Aan kleine kinderen kleeft nog een ander bijzonder nadeel: ze worden groot. Daarmee worden ze zichtbaarder, omvangrijker, en winnen ze onvermijdelijk aan macht.

Kafka wilde juist steeds kleiner en dunner worden vanwege de onmogelijkheid om zo macht uit te kunnen oefenen. Het gaat er hem om onzichtbaar te zijn, de kunst van het verdwijnen te praktiseren. Iets wat hij ook in zijn werk op allerlei manieren deed. Zo wordt bijvoorbeeld de naam van de hoofdpersoon in zijn romans steeds korter. Van Jozef K. naar K.

Veel meer dan met kleine kinderen identificeerde Kafka zich met dieren, in het bijzonder met kleine dieren; zij zijn ongevaarlijk en niet in staat om macht uit te oefenen. Zo veranderde Kafka in zijn beroemde verhaal *De Gedaanteverwisseling* de hoofdpersoon in een kever. En als zo'n metamorfose in de alledaagse realiteit niet mogelijk is, dient de mens zich tot de kleine dieren te verhouden. Niet door rechtop te staan en van daaruit op ze neer te kijken, want die positie belichaamt de macht van mensen over dieren. Alleen door op de grond te liggen en op ooghoogte van de dieren te verkeren, kan een mens zich van zijn angstwekkende macht over de dieren bevrijden. Wat hij in zijn werk ook doet in beide richtingen: verkleining van de mens, vergroting van het dier – alleen zo valt een vorm van gelijkstelling te bereiken, en een neutralisering van de macht.

Zo staat Kafka tussen twee tijdperken in, die van het hongeren als wonder versus die van het hongeren als ziekte. Hij neemt in dat tussengebied zijn eigen, unieke positie in. Mager als persoon en met personages die streven naar onzichtbaarheid, maar als schrijver juist daardoor nog altijd zeer zichtbaar.

Alleen door op ooghoogte te verkeren, kan de mens zich van zijn angstwekkende macht over de dieren bevrijden

Literatuur

Canetti, Elias, *Het andere proces. Kafka's brieven aan Felice*. In: *Het geweten in woorden. Essays*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984

Jongen, Ludo en Cees Schotel, *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam*. Schiedam: Historische Publicaties, 1989.

Kafka, Franz, *Verzameld Werk*. Amsterdam: Querido, 1983.

Stolk, P.J., *De Maagd van Schiedam: een kritische hagiografie*. Amsterdam: wetenschappelijke bibliotheek, 1980.